

УДК: 94 (477)

Олександр ФИЛИПЧУК
(Чернівці)

СВЯТОСЛАВ У СЛОВІ (МОЛІННІ) ДАНИЇЛА ЗАТОЧНИКА

У статті досліджуються джерела повідомлення про князя Святослава у Слові (Молінні) Даниїла Заточника. У роботі зроблений висновок, що автор Слова користувався літописними повідомленнями для написання свого тексту про Святослава.

Ключові слова: літописи, Русь, Святослав, Даниїл Заточник.

Слово Даниїла Заточника досі залишає відкритим велику кількість проблем. Написане у формі звернення до князя, Слово представляє добре відомий із візантійської літератури жанр *florilegia* – зібрання мудрості, адресоване у нашому випадку одному з правителів¹. Його текст дійшов до нас у складі відносно пізніх списків, найбільш ранні з яких датуються початком XVII ст., що представляють дві редакції твору². Їх співвідношення між собою є доволі заплутаними. У першій з них у заголовку читається про «Слово Даниїла Заточника», а в другій – «Даниїла Заточника Моление к своему князю Ярославу Всеволодовичю»³. Друга редакція містить деякі композиційні відмінності. Зокрема, її укладач скорочує текст першої редакції, пропонуючи цікаву переробку, яка пізніше мала своїх наслідувачів. Проте можна не сумніватися, що Моління (друга редакція) у своїй основі має Слово (перша редакція), а не навпаки⁴.

Залишаючи осторонь проблеми авторства Слова та його датування, зауважимо лише, що час його написання навряд чи виходить за другу половину XIII ст. Схоже, ім'я князя (Ярослав Всеволодич), присутнього у списку Моління, говорить про те, що текст не міг бути написаний вже після 1246 р., тобто часу смерті князя. Тому датування Слова слід змістити ще на деякий час. Як робочу гіпотезу цілком можна прийняти його написання наприкінці XII – на початку XIII ст. Складніше з визначенням автора цього твору. Ім'я Даниїла цілком може бути алюзією на пророка Даниїла, а іншої інформації, наявної у творі, недостатньо для здогадів щодо цього. Його походження у світлі Слова таке ж загадкове, як й він сам. Нічим не обгрунтованим є вбачати у ньому дружинника князя чи ремісника або ж скоромоха та ін⁵. Більш вірогідне припущення Генріка Бірнбаума, що автор Слова був монахом, який й міг скласти памфлет, призначений для князя⁶. Монах, що пише послання, сповнене афо-

ризмів, правителю добре узгоджується із знаннями про літературну діяльність у межах візантійського світу.

Написання Слова вимагало від його автора добрих знань візантійської риторики. Для цього він запозичує афоризми ранніх авторів на кшталт *gnomai*, а також використовує вже зібрані вислови на зразок *chreia*. Він міг згрупувати їх за тематичним принципом, як то: власність, бідність, жінки, діти, здоров'я. З другого боку, у його творі читаємо про «історичну» подію – похід князя Святослава на Константинополь, інформацію про яку він однозначно не міг почерпнути із *florilegia*. Отже, проблему можна сформулювати у наступному вигляді: на основі яких джерел автор Слова пише про Святослава та його похід? Знаходження відповіді на питання й становитиме головне завдання цієї невеликої замітки.

Звертаючись до князя, Даниїл Заточник підкреслює марність сподівання на вічність земного багатства. Замість того, щоб втримувати його, князю варто, за його словами, роздати золото і срібло убогим. Тим більше, що така щедрість буде винагороджена, а володіння золотом і сріблом є тимчасовим. Наступна його розповідь покликана підтвердити саме такий випадок:

«Поволока бо испестрена многими шолкы и красно лице являетъ; тако и ты, княже, многими людми честень и славень по всѣмъ странам. Яко же бо похвалися Езекии царь посломъ царя Вавилонскаго и показа им множество злата и сребра; они же рѣша: нашъ царь богатѣи тебе не множеством злата, но множеством воя; зане мужи злата добудуть, а златом мужей (не) добыти. Яко же рече Святославъ князь, сынъ Ольжинъ, ида на Царьград с малою дружиною, и рече: братія! Намъ ли от града погинути, или граду от нас пленену быти? Яко же Богъ повелить, тако будетъ: поженет бо единъ сто, а от ста двігнется тма. Надѣяся на Господа, яко гора Сионъ не подвижится въ вѣки»⁷.

У другій редакції, представленій у Молінні, приклад із Святославом вже не має прямого зв'язку із біблійними словами про хвальбу Єзекії як у Слові:

«Яко же рече Святослав, сынъ Олжинъ, идя на Царьград малою дружиною, и рече: не вѣдомо ны есть, братие, граду ли от насъ пленену быти, или будетъ нам от града погинути. Аще Богъ по нас, кто на ны? Рече бо: поражаю и паки сотворю; воздвижу брани, уставлю миръ. Нѣсть храбрства, ни думы противу мнѣ. Всяко слово смерть и живот,

но мшцею моею уповають вся страны. Яко же азъ реку, тако и будетъ: повелю бежати, и побегутъ; повелю гнати, то гонят. Поженет единъ сто, а сто подвигнет тму»⁸.

Можливим джерелом для написання цього фрагменту про руського князя, на перший погляд, могла стати усна традиція. Її існування, особливо стосовно діянь Святослава, сина Ольги, не викликає у дослідників якихось заперечень⁹. Проте побутування таких усних історій має свій час. Не доводиться сумніватися у тому, що вони були популярними розповідями навіть століттям пізніше з часу смерті Святослава. Його легенда овіяна блиском завоювань, славної епохи перших руських князів була всім до вподоби і записана, подібно до саги, вже на початку XII ст., а, можливо, й дещо раніше. За час після *Повісті* усна розповідь про Святослава навряд чи була на піднесенні. Схоже, її час залишився у минулому. У будь-якому випадку мова про популярність усної традиції про Святослава ще століттям пізніше не йде. Якщо зважити навіть на дискусійність датування написання *Слова*, то все ж у будь-якому випадку, не можна говорити про трансляцію усної традиції у настільки пізній час. Можна припускати інше: знайомство автора *Слова* із текстами, у яких були представлені діяння Святослава, зокрема літописами. У такому разі вищевказаний текст повинен у якійсь мірі відображати коло читання автором *Слова* літописних повідомлень про руського князя та його походи. Коли літописні тексти є основою для написання вищевказаного фрагменту, то це можна визначити більш предметно після співставлення вибраних текстів.

У *Слові* рішучість Святослава протиставлена хвастощами Єзикії. Попри запозичення історії про Єзикію із біблійних текстів, саме протиставлення руського князя з Єзикією є малозрозумілим. Тут виявляється пропущена одна із головних ідей контексту протиставлення: небажання Святослава збирати золото і срібло і хвалитися ними, немов Єзикія. Все це дає підстави говорити про те, що автору *Слова* був знайомий літописний текст про Святослава, у якому мовилося про байдужість руського князя щодо золота та поволок, а радість щодо отримання меча як дару: «...ѡнъ же приимъ нача хвалити и любити»¹⁰. Якщо це так, то чому ж у *Слові* переповідається епізод із Єзикією? Читання *Повісті минулих літ* приводить до іншої історії, де князь Святослав Ярославич показував своє багатство німецьким послам:

«В се же лѣто придоша сли из Нѣмецъ къ Стославу Стославъ же величася показа имъ бѣтство свое ѡни же видѣвше бещисленое множество злато и сребро и паволоки и рѣша се ни въ чтоже ксть се бо лежить мертво сего суть кметк луче мужи бо сѧ доищють и болше сего сице сѧ похвали Иезе-

кии цѣрь Июдѣискъ к Соломону цѣрѧ Асурииска ꙗкоже всѧ взѧта быша в Вавилонъ тако и по сего смѣрти все имѣнье расыпаса разнѧ»¹¹.

Образом Святослава у *Повісті минулих літ*, незважаючи на всю неоднозначність, є князь-воїн, який цінує зброю, а не золото і срібло. Натомість його правнук Святослав Ярославич, згідно зі словами літописця, дбає про зібрання багатства. Звідки можна погодитися з Ф.Б.Успенським та А.Ф.Литвиною у тому, що літописець прямо співставляє Святослава Ярославича із його прадідом¹². Чи не є свідченням цього співставлення й текст *Слова*? Маючи на меті створити задані характеристики доброго і поганого князя, автор *Слова* використав для цього тексти літопису. Звісно, щоб знайти історію про Єзикію, йому не потрібна була розповідь літопису про приймання німецьких послів Святославом Ярославичем. Як зазначалося раніше, він міг знайти її у біблійних текстах. Проте читання літописного тексту могло дати добру модель для нього, щоб напротивагу князю, який дбає лише про багатство, вказати іншого правителя, який цінує воїнів й передає їм золото та срібло. Спробуємо поглянути на безпосереднє знайомство автора *Слова* з літописним текстом про Святослава:

«и ре^ч имъ Стославъ естъ насъ кѣ тысящъ и прире^ч имъ Стославъ естъ насъ кѣ тысящъ и прире^ч ї тысящъ бѣ бо Руси ї тысящъ то[лко] и пристоиша Гръци рѣ тысящъ на Стослава и не даша дани и поиде Стославъ на Греки и изидоша противу Руси видѣвше же Русь оубоѧшасѧ зѣло множества вои и ре^ч Стославъ оуже намъ нѣкамо сѧ дѣти волею или неволею стати противу да не посрамимъ земле Рускіѧ но лажемъ костью [ту] мертвы и бо срама не имамъ аще ли побѣгнемъ срамъ имамъ и нѣ имамъ оубѣжати но станемъ крѣпко азъ же предъ вами поиду аще мѡѧ глава лажетъ то промыслите собою... и бы^ч сѣча велика и ѡдолѣ Стославъ и бѣжаша Гръци»¹³.

Як й у *Повісті минулих літ*, у *Слові* бачимо промову Святослава перед воїнами. Його автор запозичує літописну лексику. Так, у літописі Святослав у одній із своїх промов звертається «братиа и дружино», відповідно у *Слові* – до «братія». Натомість відправляється у похід на Константинополь із «малою дружиною», котра з'являється у описі діянь Святослава у літописі лише наприкінці його історії, вже після укладення договору та повернення додому (и полонъ бещислѣнь с мальыми дружины¹⁴). Тут і запозичення слів літописця про намагання Святослава «взѧти градъ вашъ ꙗко и сеи»¹⁵, що містить парафраза – «намъ ли от града погинути, или граду от нас пленену быти». Автор *Слова* не додає нічого до слів літописця. Як бачимо із співставлення, у його розпорядженні був літопис-

ний текст, звідки він й запозичує подробиці історії Святослава. У якому вигляді цей текст був йому доступний, наразі важко визначити. Розв'язання цього питання залежить у першу чергу від того, чи вдасться коли-небудь встановити час написання Слова.

¹ Про *florilegia* див. Richard M. Florilèges grecs // Dictionnaire de spiritualité. – Paris, 1964. – Т.V. – Р. 475-512.

² Опис головних рукописів Слова, див. Зарубин Н.Н. «Слово Даниїла Заточника» по редакціям XII-XIII вв. и их перделкам. – Л., 1932. – С. IV-XIV; і доповнення: Покровская В.Ф. Неизвестный список «Слова» Даниїла Заточника // Труды отдела древнерусской литературы. – М., Л. – Т.10. – С. 280-289; Перетц В.Н. Новый список «Слова» Даниїла Заточника // Труды отдела древнерусской литературы. – М., Л. – Т.12. – С. 362-378.

³ Зарубин Н.Н. «Слово Даниїла Заточника» по редакціям XII-XIII вв. и их перделкам. – С. 4 (перша редакція), С. 53 (друга редакція).

⁴ Огляд історіографії див. Лихачев Д.С. Даниїл Заточник, *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, под ред. Д.С.Лихачева. Л., 1987. Вып.1. XI – первая половина XIV в.). С. 112-115; Слово (Моление) Даниїла Заточника // Письменные памятники истории Древней Руси. Летописи. Повести. Хождения. Поучения, Жития. Послания: Аннотированный каталог-справочник / Под ред. Я.Н. Щапова. – СПб., 2003. – С. 102-105.

⁵ Соціальне походження Даниїла Заточника завжди знаходилося у центрі уваги дослідників: Лихачев Д.С. Социальные основы стиля «Моления» Даниїла Заточника // Труды отдела древнерусской литературы. – М.; Л., 1954. – С. 106-119.

⁶ Бирнбаум Х., Романчук Р. Кем был загадочный Даниїл Заточник? (К вопросу о культуре чтения в Древней Руси) // Труды отдела древнерусской литературы. – СПб., 1997. – Т.50. – С. 576-602.

⁷ Зарубин Н.Н. Вказ.праця. – С. 16-18.

⁸ Там само. – С. 57-58.

⁹ Гишпиус А.А. Как обедал Святослав? (Текстологические заметки) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2008. – №2 (32). – С. 47-54.

¹⁰ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 70-71.

¹¹ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 198-199.

¹² Литвина А.Ф., Ф.Б. Успенский. Выбор имени у русских князей в X-XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – М., 2006. – С. 436-437. Вони вважають, що слова князя Святослава Ярославича до своєї дружини дуже нагадують мову Святослава: «Стославу суццо Черниговѣ и Половце^м воюючи^м около Чернигова Стослав же собравъ дружини нѣколько изиде на нь ко Сновьску и оузрѣша Половци идуць полкъ пристроишася противу и видѣвъ Стославъ множество ихъ и ре^ч дружинѣ своєи потагнѣмъ оуже на^м не лѣзѣ камо сѣ дѣти [и] оударisha в конѣ и долѣ Стославъ в трѣ тысячахъ а Половещъ бѣ вѣ тысячѣ и тако бѣми а друзии потопоша въ Сньви а княза ихъ ѣша руками» (ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 171-172).

¹³ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 70.

¹⁴ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 73.

¹⁵ ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 69.

Александр ФИЛИПЧУК

(Черновцы)

СВЯТОСЛАВ В СЛОВЕ (МОЛЕНИЕ)

ДАНИИЛА ЗАТОЧНИКА

В статье исследуются источники сообщения о князе Святославе в Слове (Молении) Даниїла Заточника. В работе сделан вывод о том, что автор Слова пользовался летописными сообщениями для написания своего текста о Святославе.

Ключевые слова: летописи, Русь, Святослав, Даниїл Заточник.

Oleksandr FYLYPCHUK

(Chernivtsi)

SVIATOSLAV IN THE SLOVO (MOLENIE)

OF DANIEL THE EXILE

Daniel the Exile, though well known as an author, has remained a mysterious figure in Old Rus'ian history whose details of life have only sporadically emerged from the historiography. The main goal of this paper is determine the probably sources the Slovo (Molenie) of Daniel the Exile.

Key words: chronicles, Rus', Svjatoslav, Daniel the Exile.

УДК: 94 (477) «10/11»

Олександр БАЖЕНОВ
(Кам'янець-Подільський)

ЦЕРКОВНЕ (ХРАМОВЕ) БУДІВНИЦТВО В КИЇВСЬКІЙ РУСІ В X-XI ст.

У статті йдеться про церковне (храмове) будівництво в Київській Русі в X-XI ст., що було пов'язано з проникненням та утвердженням християнства на території давньоруської держави. На прикладі храмового будівництва з'ясовується й формування церковно-адміністративного устрою (становлення єпархій).

Ключові слова: церква, церковне будівництво, храм, собор, єпархія, митрополит, Київська Русь.

Становлення і утвердження християнства серед східних слов'ян належить до малодосліджених проблем з історії Київській Русі X-XIII ст. Такий стан речей зумовлений як складністю самої проблеми, так і непопулярністю цієї тематики серед дослідників, які, в переважній більшості, приділяють увагу лише проблемі самого хрещення, оминаючи при цьому наступні логічні складові: формування митрополії та єпархій, храмове і монастирське будівництво тощо. В свою чергу, висвітлення вказаних складових дасть змогу розкрити сам процес християнізації населення Русі, становлення освіти і вплив нової релігії на матеріальну та духовну культуру, взаємовідносини між світською й духовною владою. Одночасно церковне (храмове) будівниц-